

Messmann Stefan Kehila Kaifengban

Kaifeng, Kína, 2004 nyara. Wang úr egy kávézóban hosszasan mesélt a középkori kaifengi zsidóságról. Azután megnéztük azt a városrészt, ahol valamikor a zsidónegyed volt. Ott már semmi jele a zsidóságnak. Wang úr azt állítja, hogy az akkori város maradványai ma a sorozatos árvizek következtében mintegy 7-8 méterrel vannak a föld alatt. De lehet, hogy még mélyebben is. A régi zsinagógának a helyét is csak „körülbelül” lehet megállapítani. Csak a *Jiao Jing Hutong* elnevezésű utca, azaz „Azok utcája, akik a Tórát tanítják” jelzi, hogy a kínai birodalom valamikori fővárosában néhány évszázaddal ezelőtt zsidók éltek. De talán még valami jelezheti az egykori zsidónegyed fekvését: keletről egy mecset „őrzi” a zsidónegyed bejáratát, nyugatról pedig egy katolikus templom. Ez régebben is így volt: Nem lehetett tudni, nem „téved-e be” egy-egy zsidó ezekbe az imaházakba... Ma is, akkor is 10-11-féle nemzetiség élt, illetve él Kaifengban.

A zsidónegyedből a *Qingming Shanghe* nevű parkba látogatunk el. A park nevét a Szung-dinasztia korában (906–1279) élt *Zhang Zeduan* festő azonos elnevezésű műve után kapta. Talán így lehetne lefordítani a festmény címét: *Folyó a Qingming ünnepén*. Ezen a napon szokták a kínaiak őseik sírját látogatni. A selyemtekercsen alkotott festmény élethűen és részletesen ábrázolja az Északi Szung főváros, *Bianliang*, a most Kaifeng néven ismert város nyüzsgő mindennapi életét és a jólétet. A park egyik eldugott részében egy kétemeletes pavilon áll. A Zsidó Múzeum. Mi vagyunk az egyetlen látogatói. A bejáratnál figyelmeztet a jegykezelő, hogy „a múzeumban filmezni vagy fényképezni tilos.” „Tilos? Miért?” „Mert jóban vagyunk az arabokkal” – hangzik a válasz. „Nem kívánjuk nagydobra verni, hogy nálunk zsidó múzeum létezik!” A fényképezési tilalom miatt az egyik-másik fotó ferdére sikerült.

A múzeum gyűjteménye, enyhén szólva, szerény. Főleg izraeli, amerikai és kanadai forrá-

sokból származik, lehet, hogy ugyanezek az adakozók a múzeum fenntartásához is hozzájárulnak. De ezt nem árulták el. „Jóban vagyunk az arabokkal.” A falakat képek díszítik. Egy-egy iromány hever itt-ott. De mégis...

A VÉLETLEN NYOMÁBAN

A X. századtól kezdve egy kíméletlen szokás terjedt el Kínában: 5-6 éves leánygyerekeknek, serdülő lányoknak elkötötték a lábát, egy életre nyomorékká téve őket. Ezt követelte akkoriban – állítólag – a szépségideál, a divat, a férfiak szexuális vágya. Ezt a szokást az idők folyamán többféleképpen magyarázták: egyesek ellenállást láttak benne a hódító mandzsuk ellen, mások a lojalitás jelét vélték felfedezni ebben a kínaiak felé... Ez a szokás azonban nemcsak a kínaiak körében terjedt el, hanem a Kína területén élő kisebbségeknél is, sőt a Kínával határos egyes országokban is. Így például a koreai „felső tízezer” ugyanígy magáévá tette a lábalkötést, mint a Henan tartománybeli zsidók.¹

Zsidók Henanban, akkoriban? A sanghaji zsidóságról többet tud a közvélemény. Sok adat van erről a sanghaji zsidó múzeumban is. Róluk nemcsak az ismeretes, hogy például a Bagdadból származó Sassoon család tagjai 1850-től kezdve telekspekulációval a város egyik leggazdagabb embereivé váltak. Különösen a II. világháborút megelőző években érkeztek tízezerrel zsidó emigránsok a kínai metropolisba, ahol az antiszemitizmus ismeretlen fogalom volt. Ez a város több zsidó emigránst fogadott be, mint Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika és India együttvéve. Ebben a környezetben, a múlt század 30-as, 40-es évek Sanghajában, 8-10 zsidó újságot adtak ki különböző, de főleg német nyelven (többek között *Unser Leben*, *Yiddisch Almanach*, *Schanghai Woche*, *8 Uhr Blatt*, *Israel's Messenger*, *Tagar*, *Shanghai Jewish Chronicle* és *The Jewish Call*), működött itt zsidó iskola, színház,

A valamikori zsidónegyed ma

könyvtár, zenekar, étterem... A „Fiaker” nevű étterem például azt hirdette, hogy „Cosy Viennese Café-Restaurant: Special Viennese & *Hungarian Cuisine*”.

Az is ismert persze, hogy egy dr. Rosenfeld Jakob (1903–1950) nevű orvos 1939-ben Ausztriából Sanghajba menekült, majd 1941-ben a Kínai Népfelszabadító Hadsereg tagja volt a japánok elleni háborúban. Mao Zedong hadseregében halála végéig szolgált, utoljára mint a Népfelszabadító Hadsereg Egészségügyi Alakulatának parancsnoka, ezáltal ő a legmagasabb katonai tisztséget betöltő külföldi. Már korábban, a 20-as években is magas tisztséget töltött be a kínai hadseregben Morris Cohen (1887–1970), aki „Kétrevolveres Cohen”-ként lett ismert. Cohen 1922 és 1925 között Sun Yatsen szárnysegédje, majd Chiang Kai-shek alatt a Kuomintang hadsereg tábornoka volt. Becenevét onnan kapta, hogy állandóan két revolvert hordott magával.

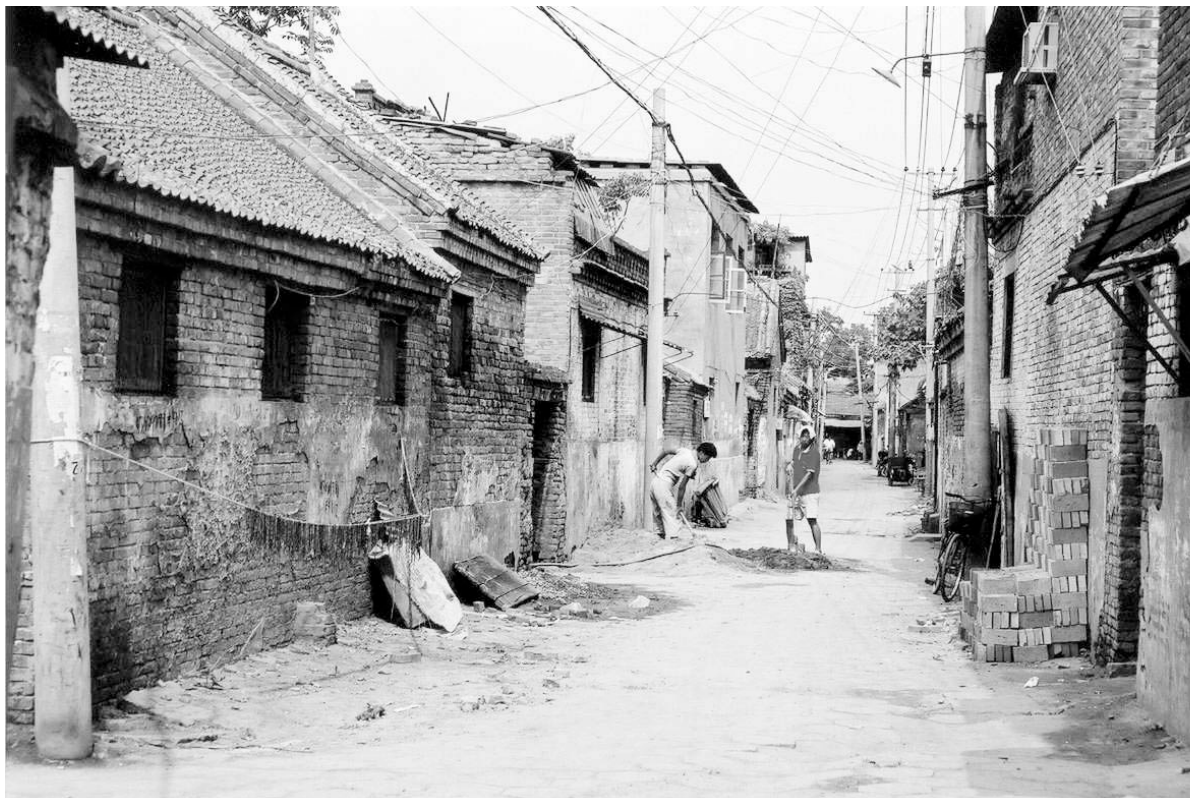
De zsidók Henanban már a középkorban? Erről beszélgettünk a nyáron Kaifengban Wang úrral, akit idegenvezetőnk a „helyi zsidóság történetének tudósa”-ként mutatott be nekünk.

ISMERETLENEK ISMERETLEN HELYRŐL

Wang úr, aki magát nyugalmazott katonatisztnak és hobbi-történésznek vallotta, tulajdonképpen keveset tudott a kaifengi zsidóság eredetéről és csak valamivel többet későbbi életükről. Nincsenek pontos adatok arról, hogy honnan érkeztek oda és hányan voltak a letelepedésük idején. Arról sincs pontos adat, mikor érkeztek Kaifengba. Arról viszont már többet tudni, hogy hogyan alakult későbbi életük.

Ai Tien és Matteo Ricci találkozásáról is tudott Wang úr.

A XVII. században egy hihetetlen kísérletbe fogtak a kaifengi zsidók. Ai Tien, a hitközség egyik tagja, aki éppen Pekingben tartózkodott egy császári vizsga miatt, tudomást szerzett arról, hogy ugyancsak Pekingben időzik egy Matteo Ricci nevű olasz jezsuita misszionárius. Amíg a kínaiak közül sokan azon a véleményen voltak, hogy a jezsuiták monoteisták lévén muzulmánok (mert csak ezeket a monoteistákat ismerték), Ai Tien ugyanebből az okból kifolyólag zsidónak vélte Riccit, és azért kereste vele a kapcsolatot, hogy találkozásuk véget vessen a

Az egykori kaifengi zsidónegyed mai állapotában

kaifengi zsidóság izoláltságának. Amikor Ricci tudomást szerzett Ai Tienről, azt hitte, hogy egy nesztoriánus kereszténnyel fog találkozni – micsoda élmény Kínában! – és ő meg ebből az okból kívánt megismerkedni vele. Így első találkozásuk 1605-ben rendkívül szívélyes volt: átölelték egymást. Kapcsolatuk azután is megmaradt, hogy Ricci rájött, Ai Tien hittársai nem keresztények. Mivel biztosra akart menni: hírvívőt küldött Ai Tiennel Kaifengba, hogy az „kivizsgálja” a helyzetet és egyben azt üzenté a kaifengi rabbinak, hogy hajlandó rendelkezésére bocsátani egy héber nyelvű Ótestamentumot, valamint az Újtestamentum szövegét is. Az Újtestamentum, magyarázta Ricci, különösképpen érdekes lehet a kaifengi zsidók számára, mert „végre megtudhatják”, hogy a Messiás már 1600 évvel azelőtt megérkezett.

Ricci állításán elcsodálkozott a kaifengi rabbi. Hogyan hiheti egy „olyan okos és művelt ember”, mint Ricci, mondogatta, hogy a Megváltó már megérkezett, amikor köztudomású, hogy még nem szállt le a földre és még vagy tízezer évig nem is fog eljönni. De Riccinek küldött üzenetéhez a kaifengi rabbi azt is hozzáfűzte,

hogy ő „most már öreg és törekeny ember lévén szívesen venné”, ha Ricci lenne az utódja, amennyiben hajlandó lenne Kaifengba költözni. A rabbit nyilvánvalóan nem zavarta túlságosan Ricci „tévHITE” a Megváltóval kapcsolatban, amit talán valami sajátos gondolkodásmódnak tartott. Inkább az foglalkoztatta, vajon Ricci hajlandó lesz-e betartani a *kasrutot*...

Miután megismerkedett Riccivel, Ai Tien azt hitte, hogy a kereszténység valami zsidó szekta és a keresztények „különleges szokásaik” ellenére „*Izrael házának tagjai*”.

Ricci is tévedett. Azonban miután felismerte, hogy zsidókról és nem nesztoriánus keresztényekről van szó, azt hitte, hogy a kaifengi zsidóság *hamarosan* beolvad a környező nemzetiségekbe.² De Ricci ebben is tévedett: ugyanis a kaifengi *kehila* még több száz évig fennmaradt.

De honnan kerültek a zsidók Kaifengba?

Az egyik feltételezés szerint a zsidók a Selyemúton át érkeztek Kínába. Ez a feltevés azért valószínű, mert a Selyemúton már az i. e. V. században folyt kereskedelem Kína, Mongólia és Közép-Ázsia között, ami a *Han*-dinasztia idején (i. e. 206 – i. sz. 220) alaposan megnöve-

kedett. A Selyemút akkor már összekötötte a Sárga folyó völgyét a Mediterrán tengerparttal. Később, mialatt Európában beköszöntött a sötét középkor, Kína egyik fénykorát élte a Tang-dinasztia idején (618–906). Fővárosa, *Chan'an* (a mai *Xian*) akkoriban a világ legnagyobb városának számított. A korabeli kínai társadalom nyílt volt: „*A világ minden részéről érkeztek ide látogatók, beleértve diplomáciai képviselőket és diákokat: velük jött a zoroasztrianizmus, a manicheizmus, valamint a nesztorianus kereszténység*”³.

A babilóniai Talmud szerint zsidók már a IV. században megtelepedtek a Selyemút mentén, elsősorban a kereskedelemről remélt haszon miatt, de talán azért is, mert a közös arameus nyelv ismerete nagyban elősegítette a megértést a többi kereskedővel, annak ellenére, hogy a legtöbb zsidó kereskedő a Selyemúton az arameus nyelv mellett az arab, perzsa, latin, francia, spanyol vagy valamelyik szláv nyelvet is beszélt.

A Kínával való kereskedelem a Perzsa-öblön keresztül is virágzott. Az arab és perzsa kereskedők mellett zsidó kalmárok is használták ezt a kereskedelmi csatornát. Már a VI. századból van írásos bizonyíték a zsidók jelenlétéről ebben a térségben: *Stein Aurél* egy Khutanból származó perzsa–héber keverék nyelven írt levelet talált, ami ha nem is azt bizonyítja, hogy ebben a térségben tartósan éltek zsidók, de azt mindenesetre igen, hogy – legalábbis időről időre – jelen voltak. A zsidók jelenlétét Kínában az is jelzi, hogy az akkori kínai pénzérme kétnyelvű volt: kínai jelek voltak az egyik oldalán és héber betűk a másikon⁴.

Egyes adatok szerint a zsidók *Tianzhuból* érkeztek Kaifengba. Ezt jelzik az 1489, 1663 és 1679-ben készült sztélék. A *Tianzhu* megjelölés azonban nem ad egyértelmű választ a „honnán” kérdésre. Míg ma a kínai nyelvben *Tianzhun* Indiát értik, addig a korábbi korszakokban Kína egész nyugati részét nevezték így. Az 1512-ben készült felirat a *xi yu* kínai jeleket is tartalmazza, amin a Kína nyugati részein túlmenő területeket értenek Közép-Ázsiától egészen Nyugat-Ázsiáig, tehát a Közép-Keletet is beleértve.⁵ Más adatok, például judeo-perzsa szavak héber imákban, arra engednek következtetni, hogy a zsidók esetleg Perzsiából telepedtek át Kaifengba. Erre a következtetésre jutnak többek között Cecil Roth, Herberyt H. Paper⁶, valamint Rabinowitz⁷.

KEHILA KAIFENGBAN

Nincs pontos adat arról, hogy hány zsidó érkezett eredetileg Kaifengba. Egy 1489-es felirat szerint 70 család vagy klán érkezett a városba. Ez nem egyértelmű, mert a kínai *jia* „otthont, családot” jelent, de érthető ez alatt a tágabb értelemben vett „család” fogalom, tehát „klán” is. Az érkező zsidóság akkori adatainak pontos felmérését az is nehezíti, hogy ugyanaz a felirat csupán tizenhét családnévet sorol fel: *Li, Yen, Ai, Gao, Mu, Zhao, Jin, Zhou, Zhang, Shi, Huang, Li, Ni, Jin, Zhang, Zuo* és *Bei*. Azonban egy későbbi, 1679-ből származó felirat 73 klánról és 500 családról tesz említést az első zsinagóga felépítésének évében, tehát 1163-ban. Valószínű azonban, hogy a zsidók létszáma Kaifengban megérkezésük első periódusában néhány száz és egyezer között ingadozott, míg *Gozani* jezsuita misszionárius szerint a XVIII. században számuk 2-3 ezret tehetett ki.⁸

Az 1489-ből származó sztélé szerint a kínai császár így üdvözölte a Kaifengba érkező zsidókat: „*Megérkeztetek hozzánk Kínába. Tiszteljétek és tartsátok meg őseitek szokásait és maradványokat Bianliangban.*”⁹

Ez az állítás valószínűleg így nem felel meg a valóságnak. Alig képzelhető el ugyanis, hogy a kínai császár fogadta volna az ismeretlen újoncokat. Az állítólagos buzdítása is feltehetően csak mítosz. Tény azonban, hogy a kaifengi zsidók ingatlanvásárlási jogokat szereztek, és hamarosan megérkezésük után sokan közülük nem csekély jólétre tettek szert.

Ennek a fejlődésnek az *Aranyhorda* inváziója vetett véget átmenetileg. Miután 1127-ben elfoglalta Kaifenget és *Qin Zong* császárt, valamint annak apját, *Hui Zongot* elfogta, az Aranyhorda nagymértékben romba döntötte a várost. Ennek hatására a lakosság nagy része elmenekült Kaifengből. A zsidók többsége azonban itt maradt. Nem volt különösebben mitől félniük. Az Aranyhorda ugyanis nem volt kimondottan antiszemita. Sőt, miután a tatárok saját fővárosuknak kiáltották ki Kaifenget és újra felépítették, 1163-ban megengedték az első zsinagóga megépítését. Ez azt sejteti, hogy a kaifengi zsidóság gazdasági helyzete akkor ismét felfelé ívelt.¹⁰

Kaifengban a zsidók a zsinagóga körül laktak, olyan utcákban, melyeknek nevei lakóik szokásaira utaltak: a már említett *Jiao Jing*

Hutong mellett létezett egy *Tiao Jin* nevű utca is, azaz „Annak a szektának az utcája, amelynek tagjai kivágják az inakat”¹¹. Ez a környék képezte a kaifengi *kebilát*. Az európai gyakorlattal ellentétben a kaifengi zsidókat nem kényszerítették gettóba.

Ettől függetlenül a tatárok viszonya a kisebbségekkel szemben néhány szempontból mégis problematikus volt. Egy 1280. január 27-én kiadott rendelet tiltotta a muzulmánoknak és a zsidóknak a rituális állatvágást. A császár ugyanis sértőnek találta, hogy e két nemzetiség nem hajlandó olyan állat húsát enni, amit nem maga vágott le: „Ők rabszolgáink. Hogyan merészkednek nem azt enni és inni, amit a mi udvarunk eszik és iszik?” – kérdezte dühösen¹².

Abban az időben kezdték a zsidókat hivatalosan is emlegetni Kínában. Így például a „Yuan-dinasztia hivatalos története” említi egy 1329. április 19-én kiadott rendeletet, amely szerint „buddhista és taoista szerzetesek, nesztoriánusok, zsidók... akik kereskedelmet űznek, a hatályban levő szabályok szerint adóztatnak”¹³. Tehát elképzelhető, hogy a zsidók a XII. század körül telepedhettek le Kaifengban, a Szung-dinasztia alatt. Ezt a feltevést az is megerősíti, hogy a kaifengi zsidók jóval a Szung-dinasztia bukása után is még ennek a dinasztiának a nap-tárát használták.

De miért éppen Kaifengban telepedtek le? Erre a kérdésre nincs világos válasz. Elképzelhető, hogy nem tudatosan keresték ezt a várost migrációjuk kezdetén, és meglátva ezt az akkoriban virágzó települést, spontán döntöttek letelepedésükről.

AZ ARANYKORSZAK

A tatár Yuan-dinasztiát követő *Ming*-dinasztiában (1368–1644) érte el a kaifengi zsidóság fénykorát:

– Dai Jhong, a dinasztia alapítója 1421-ben megengedte az áradások és hadjáratok által lerombolt zsinagóga újraépítését,

– 1445-ben több új csarnokkal és melléképülettel bővült a zsinagóga,

– azon zsidók száma, akik sikeresen letették a császári vizsgákat, látványosan megnőtt és az 1489-ből származó és erre vonatkozó adatok 32 zsidó nevet tartalmaznak,

– 1663-beli adatok szerint 1642 és 1663 között 32 zsidó szerepelt az aktív mandarinok lis-

A KÉK SAPKÁS MUZULMÁNOK MECSETJE

A kék sapkás muzulmánok mecsetje valamikor zsinagóga volt. Bianliang (a mai Kaifeng) déli részén feküdt. Először Jin Dading császár (i. sz. 1163) idejében építették fel, majd a Yuan-dinasztia idejében (i. sz. 1279) újból felépítették. Ez volt a zsidóság akkori központja

táján és az – 1679-es adat 5 további zsidó névvel gazdagítja ezt a listát¹⁴.

Kaifengban akkoriban már közel 5000 zsidó élt. A zsidók ebben a korszakban kezdtek el kínai neveket felvenni. Ez asszimilációra vall, de arra is, hogy környezetük befogadta őket.

Egy 1489-ből származó adat a következőket tartalmazza:

„An Ch'eng orvosnak a Yung-lo 19. évében [1421-ben] ... megengedtetik... hogy császári

A Shangde-csarnok eredetije

rendelet alapján családi nevét *Zhao*-ra megváltoztassa...¹⁵.

Így lett An Ch'engből *Zhao Ch'eng*, ami azért említésre méltó, mert *Zhao* volt a császár családi neve is. Ha valaki ezt a nevet viselhette, arról feltételezni lehetett, hogy rokoni kapcsolat fűzi a császárhoz, még akkor is, ha ez nem volt feltétlenül igaz.

Ennek a névváltozásnak a jelentősége abban is állt, hogy a Ming-dinasztia idején ritkán engedték meg a névváltoztatást nem kínai nemzetiségűeknek.¹⁶ Végül csaknem minden Kaifengban élő zsidó kínai nevet vett fel, és a XVI. század közepén már főleg a következő ne-

vek domináltak náluk: *Zhao, Li, Ai, Gao, Jin, Shi* és *Zhang*. Sőt az a zsidó, aki nem ezen kínai családi nevek egyikét vette fel, nem számított zsidónak a továbbiakban.¹⁷ Ezenkívül ebben az időben egyre több kínai zsidó tette le a császári vizsgákat, ami olyan titulusokkal járt, mint pl. *sheng guan* és *ju ren*¹⁸. Ezáltal megnyíltak a politikai kapuk is a kaifengi zsidók előtt. A császári vizsgák letételének és a politikai pályafutásnak azonban árnyoldala is volt. A konfucianizmus tanain alapuló vizsgaanyag elsajátítása ugyanis teljes elmélyülést jelentett a kínai nyelvben és kultúrában, ami a héber nyelv elhanyagolásához vezetett. Ezzel párhuzamosan indult el a kínai öltözék és életmód átvétele.

AZ ŐSÖK EMLÉKE

Az ősök tiszteletének – mint ismeretes – nagy jelentősége van Kínában. Az ottani szokás szerint a leszármazottak ételt és italt raknak az ősök oltárára és tömjént gyűjtenek emléktábláik alá abban a hitben, hogy a halott lelke ott tartózkodik. Ennek a több ezer éves szokásnak azonban semmi köze a bálványimádáshoz. Szerepe abban rejlik, hogy „*összetartsa és folytassa a családi köteleket az elhunyt vérrokon képével, ami az örök vérrokonság integráló szimbóluma*”¹⁹.

A kaifengi zsidók csarnokokat építettek a zsinagógában őseik tiszteletére. Így volt ott pl. a *Li* és a *Zhao* családok őseinek szentelt csarnok, valamint Ábrahám emlékére és az ősatyák tiszteletére épült csarnokok. Mindegyikben tömjént égettek, ezzel róva le az elődöknek járó tiszteletet. Ezt látván, Gozani a következőket jegyezte fel: „*A citangban, az ősök csarnokában fejezik ki tiszteletüket őseik iránt ugyanolyan szertartással, mint a kínaiak, csupán az őseiket ábrázoló emléktáblákat mellőzik, mivel nekik tilos a képek használata.*”²⁰

Ez, mai szemmel, inkább kreatív interkulturális akciónak tekinthető, mint a kisebbség alávetettségének, hiszen a kínaiak őseik iránt tanúsított tisztelete hasonlít – felületesen szemlélve – a *Jizkor* és *Jabrzeit* szertartásaihoz. Egy ponton azonban mégis kompromisszumot kötöttek a zsidók az arcokat ábrázoló tilalom ellen. A lojalitás és az engedelmesség kinyilvánítása a császár iránt ugyanis fontos szerepet játszott a feudális Kínában. A zsidóknál viszont a *halaba* elv szerint annak a földnek a törvénye vonatkozik rájuk, amin éppen élnek. Ezért a kaifengi

Császári vizsga

zsinagógában felállítottak egy emléktáblát a császár tiszteletére és alázattal borultak a földre előtte. Ám hogy elkerüljék a bálványimádás látogatását, a *sömát*, a legfontosabb ima szövegét az emléktábla fölé írták, ezzel jelezve hűségnyilatkozatukat az Egy Isten felé.

A kaifengi zsidók az előbb említett mintára átvették a konfucianizmus számos elemét anélkül, hogy teljesen alárendelték volna magukat a konfucianizmusnak. Ez a kreativitás argumentumként szolgált a jezsuita misszionáriusoknak

a XVII. és XVIII. században a közismert *rítusok vitájában* arról, vajon a konfucianizmus vallás-e vagy inkább erkölcsstan? Ez a vita, mint ismeretes, arról szólt, hogy milyen konfucianista elemeket tarthatnak meg a katolikus vallásra áttért kínaiak. Amíg ugyanis a buddhizmus, valamint a taoizmus által megengedett poligámia – helyesebben: ágyasok tartása egy jogilag elismert feleség mellett – és a politeizmus elvetendő volt mindkét fél részéről, addig a konfucianizmusban gyakorolt ősök tisztelete nem volt egyöntetűen magyarázható. Ebben a kérdésben a jezsuiták azt vallották, hogy az ősök tiszteletének nincs teológiai tartalma, mint ahogy a konfucianizmus sem vallás. Bizonyítékul a jezsuiták a kaifengi zsidók példáját hozták fel, akik szigorú monoteisták révén elfogadták a konfucianizmusban gyökerező ősök iránti tiszteletet. A ferencesek és a dominikánusok részére ez nem volt meggyőző bizonyíték arra, hogy a konfucianista szokások kompatibilisak lennének a keresztény vallással. Matteo Ricci a Rómába visszatért ferencesekről és dominikánusokról, akik a jezsuitákat „beárulták” a pápának, gúnyosan megjegyezte, hogy mit is tudhatnak azok Kínáról, hisz csupán 10-15 évet töltöttek ott...

Az „árulkodók” hatására a Hittani Kongregáció 1643-ban elutasította azt a jezsuita elméletet, amely szerint a katolikus vallás kompatibilis lenne a konfuciusi rítusokkal. Ennek következtében Kangxi császár kiutasította a misszionáriusokat Kínából. Ez annyiban érintette a kaifengi zsidóságot, hogy ezáltal megszünt minden kapcsolatuk a külvilággal. De a külvilág felfigyelt a rítusok vitáján keresztül a kaifengi zsidóságra. Kant, Leibniz és Voltaire is tudomást szereztek róluk.

A jezsuiták mást is átvettek a kaifengi zsidóktól. Gozani leírása szerint a kaifengi zsidók héberül olvasták a Tórát. „*Biztos vagyok benne, írja Gozani, hogy a Biblia némely részét, különösen a pentateuchus héber változatát meg tudom szerezni tőlük, diszkrétan, nem kevés pénzért*”²¹.

A NEMZETBEN ÉL A NYELV?

Milyen nyelven beszéltek a kaifengi zsidók? Feltehetően héberül, de az is lehet, hogy azok, akik Perzsián keresztül jöttek, valami héber-perzsa keverék nyelvet beszéltek, ahogy a már említett Stein Aurél által talált levélből kiderült. Arról nincs írásbeli bizonyíték, hogy a

az 1600-as években „csupán” 10–12 m hosszú volt és 3–5 m széles²⁵.

NEM LÉTEZETT JESIVA

Nincs adat arról, hogy létezett-e *jesiva*, azaz rabbiképző Kaifengban. Minden valószínűség szerint nem volt, mivel nem volt szükség tömeges rabbiképzésre: 1600 és 1670 között csupán nyolc rabbit képezett ki a hitközség, feltehetően egyéni oktatásban. Matteo Ricci szerint az akkori kaifengi rabbik jól ismerték az Ószövetség részleteit, tudtak Ábrahámról és Juditról, Mordechairól és Eszterről²⁶. De ha nem létezett is rabbiképzés, elképzelhető, sőt valószínű, hogy elitképzés létezett, ahol tehetséges potenciális rabbikat képeztek ki. Egyébként főleg a hébert tanították a kaifengi zsidó iskolákban, annyit mindenesetre, hogy héberül imádkozhassanak. Az ottani zsidóság hébertudása azonban változott időszakról időszakra. Egyes adatok szerint ez a tudás meglehetősen gyenge volt a XVII. században²⁷, míg mások szerint elegendő volt még a XVIII. században is az istentisztelethez, valamint a Tóra és az imakönyvek lemásolásához²⁸. Ricci szerint a kaifengi zsidók a héber nyelvet tradicionális kiejtéssel beszélték. Így pl. a „Jeruzsálem” szót *Hierusoloim*nak ejtették ki és a „Messiás”-t *Moshiab*nak²⁹. A héber nyelv tudása azonban később mindinkább feledésbe merült, és talán ezzel magyarázható, hogy eladták a héber szövegeiket, miután az utolsó rabbi is meghalt. A XX. században már egyetlen zsidó sem bírt a héberrel.

A kaifengi zsidóság körében a héber nyelv elhanyagolása a kínai társadalomba való beilleszkedésük okán történhetett. Ellentétben az európaival, a kaifengi zsidóság nem maradhatott meg csupán a *kebilán* belül: ehhez túl kevesen voltak. Így tehát a területen élő más kisebbségekkel, de főleg a kínaiakkal keveredtek. A kínai társadalomba való bekapcsolódás azonban kínai iskoláztatást is jelentett, azaz az időigényes kínai klasszikusok elsajátítását, ami első sorban a közhivatalnokai előmenetelhez és a vele járó nem kis szociális presztízshoz volt szükséges. Ha figyelembe vesszük, hogy a császári vizsgát átlagban a jelentkezők csupán egy ezreléke tette le, és a XV., valamint a XVII. században az aránylag kis létszámú kaifengi zsidók közül több mint tízen voltak ebben sikeresek, akkor világossá válik, hányan merültek el a kai-

fengi zsidók közül a klasszikus kínai tanulmányokba.

A kaifengi zsidóság irodalmi öröksége kínai nyelven maradt fent. Ilyen például az 1489-ből származó sztélé és ilyenek voltak az abból az időből származó imakönyvek, amelyek közül ma 58 Cincinnatiban található a Hebrew Union College könyvtárában, és további 63 az Egyesült Államok különböző más könyvtáraiban. A legértékesebb irodalmi ereklye a több mint 300 éves *Emlékek könyve*, amely azonban két nyelven, kínaiul és héberül íródott³⁰.

CIXI FÓNIXKORONÁJA

Az első, Kaifengba érkezett zsidók gyapottal és színező anyagok készítésével foglalkoztak. Valószínű, hogy a gyapotot a zsidók hozták be Kínába, a monda szerint a zsidó bevándorlók gyapotból készült ruhákban jártak és gyapottal ajándékozták meg a császárt a neki kijáró tisztelet jeléül. A későbbi időkben is kétségtelenül a kereskedelem volt a kaifengi zsidók fő tevékenysége, a kis- és nagykereskedelem egyaránt, beleértve a külkereskedelmet is. A XV. századtól kezdve azonban a kereskedelmük mindinkább lokális jellegűvé vált. A kereskedelem mellett – úgy értesülünk az 1512-ből származó feliratról – a kaifengi *kebilán*ban egyaránt voltak köztisztviselők, katonák, orvosok, cipészek, ékszerészek, hentesek, szabók és földművesek. Ismeretes, hogy a kaifengi vezetők a *Sbi* család ékszerészei által készített fönix mintájú koronával ajándékozták meg *Cixi* császárnőt, amikor a szövetséges csapatok elől menekülve 1900-ban Kaifengba érkezett. A korona annyira megtetszett a császárnőnek, hogy az ékszerészt bőkezűen megajándékozta³¹.

Ugyanakkor a kaifengi zsidóság köréből bandavezér is került ki.

VEGYES HÁZASSÁGOK TILALOM ELLENÉRE

A zsidók a vallási és etnikai egységet a családi stabilitás fontos tényezőjének tartják. Ezért nem voltak hívei a vegyes házasságoknak, ahogy ezt Ezra törvénye tiltotta is³². Ez alól sokáig a kaifengi zsidóság sem képezett kivételt. Csak egymás közt házasodtak – legalábbis bevándorlásuk első időszakában. A XVII. század-

A Zsidó Múzeum bejárata
a Qingming shanghe nevű parkban

tól kezdve ez a helyzet némileg megváltozott. Az *Emlékek könyve* azt említi, hogy a *Ming*-dinasztia idején a zsidók által feleségül vett nők egynegyede számított *Ádám leányának*.⁵³

A *XIX. század közepén*, írja Leslie, *hat zsidó kínai partnerrel kötött házasságot, kettő pedig muzulmánnal. A kínaiak szívesen adják férjhez lányukat muzulmánokhoz, amíg a muzulmánokról nem lehet azt mondani, hogy szívesen házasítják lányukat zsidókkal...*⁵⁴

A patriarkális kínai társadalomban a zsidó férj nem olvadt be kínai felesége családjába, viszont a kínai nő, ha zsidóhoz ment férjhez, házassága után rendszerint áttért, vagy legalábbis követte a zsidó szokásokat a mindennapi életben. A kiházasodott zsidó nő gyermekei nem számítottak zsidónak, mivel azok kínai apjuk szokásait vették fel: kínainak számítottak.

Habár valószínűleg nem ismerték Rabbenu Gershon ben Judah a XI. századból származó poligámiát tiltó törvényét, ami persze csak az askenázikra vonatkozott és nem kötötte a kaifengi zsidókat, ők mégsem voltak poligámok – legalábbis a többségükben. Az *Emlékek könyve* megemlíti azonban, hogy *Zhang Meinek*, a XVII. században hat, *Jin Rong-Zhangnak* pedig a XVIII. században öt felesége volt.⁵⁵

Kínában a *Tang*-korszak (618–907) liberális volt a nőkkel szemben és a leszbikus kapcsolatokat, valamint a maszturbálást természetesnek tartották.⁵⁶ Kezdetben – mindenestre – a kaifengi zsidók gyakorolták a *levirátusi* házasságot, azaz az öccsnek el kellett vennie feleségül bátyja özvegyét, amíg *Yuan* császár ezt a gyakorlatot be nem tiltotta. Ettől kezdve a zsidó öz-

vegyek követték a kínai özvegyeknek előírt újrarázasodási tilalmat. A *Zhu Xi* (1130–1200) filozófus tanai alapján kialakult ortodox neokonfucianizmus ugyanis azon az állásponton volt, hogy egy özvegy nem házasodhat újra. Egyes követői még messzebb mentek: azt állították, hogy üdvözítőbb az özvegynek éhen halnia, mint újra férjhez menni. Később, a *Qing*-dinasztia (1644–1911) alatt, az *erkölcsös özvegyek* tiszteletére országszerte emlékkapukat állítottak fel.⁵⁷ Ezek még ma is sok helyen láthatók.

A XII. századtól kezdve azonban a nők mindinkább alárendelt sorba jutottak. A konfucianizmus nem említi a nők válási jogát – ez nem is létezett. A nők férjeik tulajdonának számítottak, akiket akár zálogba is adhattak. Az apák eladhatták lányukat rabszolgának, ágyasnak vagy prostituáltként. A Kínában abban az időben elterjedt lábkötés még ezenfelül is korlátozta a nők szabadságát.⁵⁸ Ez a sors várt persze a zsidó nőkre is, akik kínai férfiakhoz mentek feleségül vagy ágyasnak, de részben azokra is, akiknek zsidó férjük volt, hisz ismeretes, hogy a zsidó nőknek is elkötötték a lábát. Egy kínai közmondás szerint „Kövessd a csirkére vonatkozó szabályokat, ha csirkével házasodsz össze és kövessd a kutya szabályait, ha kutyával kötsz házasságot”.

KASRUT KAIFENGBAN IS

A kínaiak fő húseledele a sertéshús volt. Ezzel érzékelhető, hogy a táplálkozásra vonatkozó szabályok, a *kasrut* az, ami különösen megkülönböztette a zsidókat a kínaiaktól. Az 1512-ből származó sztelén az áll, hogy a zsidók „...*étkezésükben és az ivásban ügyelnek arra, hogy mi megengedett és mi nem...*”⁵⁹.

Amikor az 1600-as évek elején a kaifengi hitközség felajánlotta Matteo Riccinek a főrabbi-ságot, azt azzal a feltétellel tette, hogy Ricci „lemond a sertéshús fogyasztásáról”⁴⁰. De a sertéshús fogyasztásáról azok a zsidók nem mondhattak le, akik a császári vizsgák letétele után magas állami pozícióba és ezáltal más vidékekre kerültek. Akkor sem mondhattak le róla, amikor a császár audienciája után megvendégelte őket. A kaifengi zsidók még a XIX. században is ragaszkodtak a kóser ételekhez, bár a *sábbátot* és a többi zsidó ünnepet már nem tartották be, valamint a körülmetélés szokását sem.

KÜZDELEM AZ IDENTITÁSÉRT

A kaifengi zsidóság története – nyolcszáz év története. Hogyan őrizheti meg egy kisebbség identitását ennyi időn keresztül teljesen elzártan élve a nem is létező „anyaországától”? Mivel külsőleg már a XVII–XVIII. században alig lehetett különbséget tenni a kínaiak és a kaifengi zsidók között, sok nyugati utazó arra a következtetésre jutott, hogy a kaifengi zsidók teljesen elkínaiasodtak és mindinkább a konfucianizmus híveivé váltak. Leslie ezt így foglalta össze: „*A kínai feliratok terminológiája a zsinagógában teljesen konfuciusi jellegűek taoista beütéssel. A kinyilvánított gondolatok néha konfucianizmusba burkolt zsidó eszmék, de legtöbbször tisztán konfuciusiak.*”⁴¹

Ez a gondolat nem meglepő, ha szem előtt tartjuk, hogy a konfucianizmus éppen úgy, mint a judaizmus erősen etikai orientáltságú. Ezért az 1663-as felirat világosan kimondja, hogy: „*a Szentírás, habár a régi írás szerint [azaz héberül] íródott és a szavak kiejtése is más, összhangban áll a Hat klasszikussal [azaz a konfucianizmussal], és semmi sem utal arra, hogy közöttük ne lenne harmónia.*”⁴²

De mit is mondanak a zsidó identitásról a fennmaradt források? Ezek az anyagok elsősorban az 1489-es, az 1512-es, az 1663-as és az 1679-es kőbe vésett szövegek, néhány rímes, pár verses ima, amit a zsinagógában találtak. Az említett sztélék közül kettő a kaifengi múzeumban van kiállítva. A másik kettőt csak külön engedéllyel lehet megtekinteni. Ennek az okát nem árulták el.

Maga a zsinagóga elnevezése is utal a zsidóság vallási érzelmére. Az első kaifengi zsinagógát ugyanis *Qing Zhan Si*-nek azaz a „Tisztaság és az igazság templomá”-nak nevezték. De így nevezték később a muzulmánok is a mecsetüket. Ezért amikor 1512-ben renoválták a zsinagógát, átnevezték *Zu Chong Dao Jing Si*-re, vagyis „Az út szent könyvét tisztelő templomá”-nak⁴³ kifejezve ezzel, hogy különböznek mások vallásától.

A zsidó identitás megőrzésére való törekvés megnyilvánult a tórák restaurálásában, illetve lemásolásában is a Sárga folyó okozta gyakori árvizek után. Így például az 1642-es árvíz alatt megsemmisült Tórárt egy ember/év munkájával másolták le újra.⁴⁴

Tanulságos az is az identitás megőrzésének szempontjából, hogyan értelmezték a kaifengi

zsidók saját vallási örökségüket. Az 1512-es kőfeliratban a következőket olvashatjuk: „*A teremtetéstől számítva nemzetiségünk feje Ádám adta át a Tórárt Noénak, Noé Ábrahámnak, Ábrahám Izáknak, Izák Jákobnak, Jákob a Tizenkét törzsenek, a Tizenkét törzs Mózesnek, Mózes Áronnak, Áron Jósuának, Jósua Ezrának.*”⁴⁵

De a kőbe vésett feliratokban állandóan felmerülnek a kínai történelemre valló utalások – így számították a kaifengi zsidók az időt. Így például az az 1489-es felirat, amely *Cheng-chiao*-ként emlegeti az Igaz hitet, amit „*Ábrahám a Chou-dinasztia 146. évében alapított*”, azaz i. e. 977-ben. Ugyanott arról is tudomást szerzünk, hogy Mózes „*a Chou-dinasztia 613. évében élt*”⁴⁶.

Egészen különleges azonban a Drenger által felállított hasonlat egyrészt az 1489-es felirat, másrészt Józsefről és az egyiptomi száműzetésről szóló ótestamentumi fejezetek között⁴⁷:

– Az 1489-es feliratban ez áll: „*hetven család, mégpedig a Li, Yen, Kao, Chao családok és még sok más család érkezett a Szung udvarba*”. Az Exodusban pedig ez található: „*Jákob egész házanépe, mely Egyiptomba ment vala, hetven lélek*”⁴⁸.

– Az 1489-es felirat szerint a zsidók a császárnak kijáró „*tisztelet jeléül gyapotrubát hoztak nyugatról*”, míg a Genézisben ez áll: „*Vegyetek e föld válogatott gyümölcseiből a ti edényeitekbe, és vigyetek ajándékokat annak a férfinak...*”⁴⁹.

– És végül az 1489-es felirat szerint: „*...a császár azt mondta: »Kínába jöttetek. Tartásotok meg és ápoljátok őseitek szokásait és telepedjétek le Kaifengban«*”. Hasonló a Genézis üzenete is: „*Egyiptom földje úne előtted van; e föld legjobb részében telepítsd le a te atyádat és atyád fiait, lakozzanak a Gósan földjén...*”⁵⁰.

Az említett példák valószínűleg a tórai Jákobra és Józsefre utalnak. A „70”-re való utalást azonban sokan elírásnak vélik, mert máshol „17” család Kaifengbe való jövetelét említik.

A kaifengi zsidók nemcsak kínaiul írtak, mindezt úgy tették, hogy a kínaiak ezt megértették. Szövegeikben nem használtak ugyanis olyan fogalmakat, amelyek érthetetlenek lettek volna a kínaiak részére. Így például az 1489-es felirat megemlíti, hogy a zsidók „*bavonta négy alkalommal*” áldoztak Istennek, nem nevezvén meg a kínaiak részére semmitmondó *sábbát* elnevezést. De azt sem mondták, hogy „*hetente*”, mivel a kínaiak abban az időben holdnaptárt használtak, és nem ismerték a hetekre való időbeosztást, így az arra való utalás nem jelentett volna számukra semmit. Ezért a zsinagógában

is inkább a klasszikus kínai irodalomból vett idézeteket írták ki, mintsem az Ótestamentumból valókat⁵¹.

SZOMSZÉDOK KÖRÉBEN

Kaifeng, a főváros multikulturális és multinacionális volt, amikor a zsidók ott letelepedtek. Ilyen körülmények között igen fontos volt, hogy milyen kapcsolat alakult ki nemcsak a zsidók és a kínaiak, főleg a zsidók és a kínai hatóságok között, de a zsidók és a szomszédaik között is.

Több tény is utal arra, hogy a kínai hatóságok toleranciával kezelték a zsidó lakosságot. Ezt bizonyítja, hogy a mindenkori uralkodók lehetővé tették a zsidóknak, hogy tulajdonjogot szerezzenek ingatlanokra, és az is, hogy engedélyezték a zsinagógájuk megépítését és újrakegépítését. Ezért a hála jeléül a Ming-dinasztia alatt a következő felirat volt olvasható a zsinagógában: „*Uralkodjon a nagy Ming-dinasztia tízezer évig!*” Az ezt követő mandzsu Qing-dinasztia hatalomra jutása (1644-ben) nem jelentett különösebb megrázkódtatást a zsidóknak, ellentétben a kínaiakkal. A mandzsu uralom ugyanis az idegenek uralmát jelentette a kínaiaknak. A felirat a zsinagógában most így hangzott: „*Uralkodjon a nagy Qing-dinasztia császára tízezer évig, még egyszer tízezer évig és harmadszor is tízezer évig!*”⁵² Nincs feljegyzés arról, hogy a kínaiak, például a zsidók szomszédjai, hogyan reagáltak a zsidóknak az új uralkodók iránti hódolatára. Az új uralkodó dinasztia ezt mindenestre honorálta. Így amikor az 1642-es árvíz után a zsinagógát újraépítették, számos magas rangú hivatalnok látogatott oda a hatalmas birodalom különböző részeiből, és tradicionális kínai *pien*, azaz szó szerint „horizontális emléktáblát” adományoztak a zsinagógának. A *pien* rendszerint egy 90 cm hosszú és 60 cm széles festett vagy lakkozott emléktábla volt, amelyre erkölcsi vagy vallási normákat írtak. A kaifengi zsinagógának adományozott *pienek*en többek között ilyen feliratok voltak olvashatók⁵³:

- *A vallás a mennyekből származik.*
- *A vallás követi a mennyei igazságot.*
- *Tiszteld az eget és imádkozz hazáért.*

A kínai hatóságok talán legjelentősebb tiszteletmegnyilvánulása a zsidók felé az a rendelet volt, amely kimondta, hogy „*idegeneknek és azok-*

nak, akik disznókat szállítanak, tilos megközelíteniük a zsinagógát”⁵⁴.

Abban az időben a muzulmánok létszáma többszörösen meghaladta a kínaiakét Kaifengben. Ennek ellenére a zsidó befolyás a muzulmánokra érezhető volt. Így például a kaifengi zsidók – kínaiul – *qing zhennek* nevezték vallásukat, ami az 1498-as feliratból világosan kitűnik. Ugyanezt a kifejezést használták azonban később a kaifengi muzulmánok is saját vallásuk megjelölésére. Azután általában az a téves hit terjedt el Kínában, hogy a *qing zhen* elnevezést először a muzulmánok használták.

A zsidók a továbbiakban ügyeltek arra, hogy világosan megkülönböztessék őket a muzulmánoktól. Ezért nem számított gúnynak, hogy ők „*annak a szektának a tagjai, akik kivágják az inakat a húsból*”.

A személyes viszony a két nemzetiség között nem volt zökkenőmentes. A zsidókat a kínai lakosság *kék sapkás hui-hui*-aknak, a muzulmánokat *fehér kalapos hui-hui*-aknak nevezte. Ricci szerint a zsidók barátságatlanok voltak a muzulmánokkal szemben és „*utálták őket*”⁵⁵, míg Leslie szerint az asszimilált zsidókat az iszlám végeredményben „*elnyelte*”⁵⁶.

FELTARTÓZTATHATATLAN HANYATLÁS

A kaifengi zsidóság hanyatlása egybeesik egyrészt a város és a Ming-dinasztia hanyatlásával, másrészt a mandzsu Qing-dinasztia felemelkedésével. De politikai és katonai okok mellett gazdasági okok is közrejátszottak abban, hogy a XVIII. századtól kezdve a kaifengi zsidóság száma rohamosan zsugorodott. Az egyik dinasztiból a másikba való átmenet persze nem volt zökkenőmentes. Ennek kapcsán, valamint a Qing uralkodók elzártságra törekvő politikája a Selyemutat jelentéktelenné tette, ami miatt Kaifeng kereskedelmi és ezáltal gazdasági szerepe is csökkent. Ez sok zsidót arra késztetett, hogy elhagyja Kaifengot. Akik maradtak, elszegényedtek. Az elszegényedésük olyan méreteket öltött, hogy még a Tórát is hajlandók voltak eladni.

Még a XIX. század közepén is, írja Leslie, nyolc zsidó klán élt Kaifengben. „...*A zsidók éppen úgy néznek ki, mint a kínaiak. Az asszonyok teljesen úgy néznek ki, mint a kaifengi kínai nők*...”⁵⁷.

1840 és 1850 között a kaifengi zsinagóga romokba dőlt. Az elszegényedett zsidók már nem tudták újraépíteni. A *taipingi* majd a *boxer* láza-

dások során és az azt követő háborúk és polgárháborúk alatt a kaifengi zsidóság gyakorlatilag eltűnt: szétszéledtek ebben a hatalmas országban. De az 1980-as években még 79 zsidó családot, illetve azok leszármazottait tartották nyilván Kaifengban, kb. 150-160 embert. Őket *youdai* néven ismerték. Ma minden bizonnyal annál is kevesebb van belőlük. De a hivatalos statisztika már nem tartja őket számon.

Miután az 1990-es évek elején Kína és Izrael felvették a diplomáciai kapcsolatot, Kaifeng városatyái konkrét tervekkel akartak kidolgozni a zsinagóga újbóli felépítésére. azonban 1996-ban „befagyasztották”. „Jóban vagyunk...”

Wang úr azt mondta magáról, hogy nem zsidó. Kinézésre más etnikai kisebbséghez is tartozhat.

JEGYZETEK

¹ Messmann, Stefan: Zoll Goldlilie – aber wozu? Fussverkrüppelung im alten China (sajtó alatt).

² Xu Xin: *The Jesus of Kaifeng, China. History, Culture, and Religion*, NJ, 2003, 2–3. o.

³ Xu Xin – Beverly Friend: *Legendes of the Chinese Jews in Kaifeng*. NJ, 1995, XIII. o.; Wang Yisha: *Spring and Autumn of the Chinese Jews*. Ocean Press, 1984, 145. o.; Leslie, Donald: *The Survival of the Chinese Jews*. Leiden, 1975, 21–22. o.

⁴ Xu Xin: i. m. 8–9. o.

⁵ Idem: 23. o.

⁶ Idem: 24 o. után idézve.

⁷ Rabinowitz, L.: *Jewish Merchant Adventure: A Study of the Radanits*. London, 1948, 73–74. o.

⁸ Xu Xin: i. m. 68. o.

⁹ Pollack, Michael: *Mandarins, Jews, and Missionaries*. Philadelphia, 1980, 60. o.

¹⁰ Xu Xin: i. m. 27–29. o.

¹¹ Leslie: i. m. 21–22. o.

¹² Xu Xin: i. m. 31. o.

¹³ Idem: 30. o.

¹⁴ Wang: i. m. 157. o.

¹⁵ Leslie: i. m. 26. o.

¹⁶ Pollack: i. m. 61. o.

¹⁷ Wang: i. m. 46. o.

¹⁸ A kínai vizsgarendszer kezdetei a Han-dinasztia korába nyúlnak vissza. A későbbi és kifinomultabb – Ming – vizsgarendszer háromszintű volt. Az első szinten a körzeti vizsgákat kellett sikeresen letenniük a jelölteknek a konfuciusi kánonokból, kalligráfiából és irodalomból. Akik itt sikeresen levizsgáztak, elnyerték a *shen guan* – „kormánybírók” – címet. A második szakaszban a *ju ren* – a „hivatali pozícióra ajánlott ember” – címet szerezte meg a sikeres kandidátus, ami arra jogosította, hogy részt vegyen a harmadik – birodalmi – vizsgán a fővárosban a császár személyes elnöklete alatt. Aki ezt a vizsgát – *jinshi* – is letette, a birodalom leg-

felsőbb szellemi elitjéhez tartozott, és a görög olimpikekhoz hasonló diadalmenetben térhetett vissza szülőhelyére.

¹⁹ Meskill, John (ed.): *An Introduction to Chinese Civilization*. NY, 1073, 646. o.

²⁰ Leslie: i. m. 88. o.

²¹ Xu Xin: i. m. 51. o. után idézve.

²² Leslie: i. m. 123–124. o.

²³ Gallagher, Louis J.: *China in the Sixteenth Century. The Journals of Matthew Ricci*, NY, 1953, 110. o.

²⁴ Xi Xin: i. m. 74. o. után idézve.

²⁵ Mendelsohn, Sidney: *The Jews of Asia*. London, 1920, 121. o.

²⁶ Gallagher: i. m. 34. o.

²⁷ Idem.

²⁸ Dehergne, Joseph – Donald D. Leslie: *Juifs de Chine*. Rome, 1980, 58–60. o.

²⁹ Xu Xin: i. m. 89. o.

³⁰ Idem: 91. o.

³¹ Idem: 93. o.

³² Ezra könyve a Biblia egyéb „Szent Íratok” csoportjába tartozó könyv. Tartalma részben a vegyes házasságok tilalmáról, illetve felbontásáról szól.

³³ Leslie: i. m. 105. o.

³⁴ Idem.

³⁵ Wang: i. m. 96. o.

³⁶ Kristeva, Julia: *Die Chinesinnen. Die Rolle der Frau in China*. München, 1974, 37. o.

³⁷ Ebry, Patricia Buckley: *China*. Frankfurt/Main, 1996, 230. o.

³⁸ Fan Hong: *Footbinding, Feminism, and Freedom. The Liberation of Women's Body in Modern China*. London, 1997, 124. o.; valamint Ocko, Jonathan K.: Women, Property, and Law, in: Watson, Rubie S. and Ebry, Patricia Buckley (ed.): *Marriage and Inequality in Chinese Society*. Berkeley, 1991, 317. o.

³⁹ Xu Xin: i. m. 99. o.

⁴⁰ Gallagher: i. m. 109. o.

⁴¹ Xu Xin: i. m. 109. o. után idézve.

⁴² Idem: 121. o.

⁴³ Chen Yuan: A Study of the Israelite Religion in Kaifeng, in: *The Academic Theses of Chen Yuan*. Vol. I. Beijing, 1980, 271. o.

⁴⁴ Pollack: i. m. 114. o.

⁴⁵ Xu Xin: i. m. 112. o.

⁴⁶ Idem: 113. o.

⁴⁷ Idem: 117. o.

⁴⁸ 1Móz 46,27

⁴⁹ 1Móz 43,11

⁵⁰ 1Móz 47,6

⁵¹ Xu Xin: i. m. 119. o.

⁵² Idem: 132. o.

⁵³ Idem: 133–134. o.

⁵⁴ White, William C.: *Chinese Jews*. Toronto, 1942, 80. o.

⁵⁵ Gallagher: i. m. 210. o.

⁵⁶ Leslie, Donald D.: Kaifeng Jews Community, in: Kublin, Hyman: *Jews in Old China*. NY, 1971, 112. o.

⁵⁷ Leslie: *The Survival*. i. m. 53–54. o.